

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM (VI.)

Zoltán Kalapis and Spiritual Home-defence (VI.)

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és annak munkásságáról írt tanulmányt, aki a Magyar Szó „terepjáró” újságírójaként a bánági szórvány-magyarok pusztuló portáinak rendtelenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúráként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvidéki magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét.

Kalapis Zoltán nemzeti történelmünk legnagyobbjai között tartja számon II. Rákóczi Ferencet, a dicsőséges Fejedelmet, aki 1703-ban – az utolsó Zrínyi halálának esztendejében – az elégedetlen magyar főurak, nemesek és jobbágyseregek hívására a felkelés élére állt. Azok közé tartozott, akik felismerték, hogy az osztrák hadvezetés kiűzte ugyan a törököt az országból, de a visszafoglalt Magyarországot az osztrák császári udvar megszállt területként kezelte, s népét ugyanúgy nyomorgatta, fosztogatta, mintha ellenség lett volna. A felkelést hirdető, huszonhét éves Rákóczi Ferencnek az apja, I. Rákóczi Ferenc részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben, a felkelés vezére lett, anyját, Zrínyi Ilonát a munkácsi vár rendíthetetlen védelmezőjeként tartja számon a magyar történetírás, mostohaapja, Thököly Imre a Konstantinápolyval paktáló I. Lipót ellen hirdetett népfelkelést 1678-ban, apai nagyapja, II. Rákóczi György fejedelmként Erdély függetlenségét őrizte, anyai nagyapját, Zrínyi Pétert felségárulás vádjával Bécsűjhelyen fejezték le. „Micsoda leszármazási rend, micsoda felmenő ági rokonság! Milyen színpompás galériája a magyar történelemnek!!! Ebből szinte természetesen következett, hogy az adott pillanatban ő is vállalta a történelmi küldetést: magától értetődően, veleszületett módon állt a népi felkelés élére.”³¹

A bécsi udvar a saját uralma alá kényszerítette Magyarországot török alól felszabadított déli területeit, amelyeken katonai és gazdasági érdekeinek megfe-

³¹ Kalapis Zoltán: *Rákóczi és a szerbek* (2003); In: *Az Alvidék évszázadai*; Uo.; 127. p.

lelően szervezte újjá az életet. I. Lipót már 1694-ben a Duna–Tisza közére, a kipusztult Bácskába vonta össze a szerbek egy részét, s a varasdi és a horvát-szlavón határőrvidék után megalakította a marosi és tiszai granicsárezredekert meg a dunai végvidéket, a titeli sajkások területét. Más, az ország területéről leszakított területeket ugyancsak katonai körzetté minősített, létrehozva ezzel a dunai, a tiszai és a temesi határőrvidéket. Ez nem kevesebbet jelentett, mint az állam szétdarabolását, a szuverenitás megcsonkítását. „A határőrvidékek, a hadicélok örvén, sokáig idegen testként ékelődtek a déli megyékbe, amelyek egyébként is nehezen szabadultak a katonai közigazgatás alól. A kalocsai érsek csak nagy nehezen tudta érvényesíteni jogait a felszabadult Bácskában, Temesközben, amely valamivel tovább volt a török alatt, majd csak 1779-ben került sor Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegye visszaállítására. Még nehezebben ment a határőrség polgárosítása: csak a kiegyezés után ismerte el Bécs, hogy ezek a területek is Magyarországhoz tartoznak, és kebelezték be őket 1872 után.”³² Ezeket a területeket a szerbek mindvégig a bécsi udvar kivételezettjei voltak. Beszivárgásuk még a török megszállás alatt kezdődött, amikor Magyarország déli határai eltűntek, és a szerbek mellett a bosnyákok, a dalmaták s a bunyevácként számon tartott horvátok – a korabeli történetírás e délszláv csoportokat együttesen rácokként tartja számon – egyre tömegesebben vették birtokba a magyarok által elhagyott területek üresen álló falvait és településeit. Nyugaton egészen Sopronig, északon Komáromig és Esztergomig, keleten Nagyváradig jutottak, majd szétszóródtak az egész Maros menti területen. A szerbek legnagyobb csoportja – mintegy 40 000 család – 1691-ben Arsenije Crnojević vezetésével érkezett az egykori Magyarország területére, és I. Lipót osztrák császártól letelepedési engedélyt és ezzel együtt szinte azonnal egyházi autonómiát is kapott. „Csárnojevity pátriárka” az egyházi hatalmát hamarosan kiterjesztette minden itt élő szerbre: a korábban letelepedőkre és az új, a délszerbiai jövevényekre egyaránt. Hatalma alá kényszerítette a korábbi, Magyarország területén működő görögkeleti püspökségek egész sorát, Horvátországtól Erdélyig, a Szerémségtől Biharig, s a kapott kiváltságokat mindenhol érvényesítette. „Az ő idejében indult meg, utódai alatt pedig folytatódott a szláv elemek egységesülése, nemzetté válása, a déli országrészekben pedig – a szerb állam közvetlen szomszédságában – a szerb népesség kompakt tömeggé formálódott, s csak az idő kérdése lett, hogy mikor merül fel a határon innen és a határon túl lakó nép egyesülésének gondolata. Mindez persze nem történhetett meg a bécsi udvar önző birodalmi politikája nélkül” – írta Kalapis Zoltán a századok során történelmivé nőtt szerb–magyar szembenállás első véres összetűzéseinek kapcsán. A magyarországi szerbek egybekovácsolódásához, majd későbbi elszakadásuk előkészítéséhez Arsenije Crnojević jelentősen hozzájárult.

³² Uo.; 130. p.

Alig egy évtized múlt el a szerbek befogadását követően, s az albérlők máris fegyverrel rontottak a nekik menedéket nyújtókra. A szerb granicsárok a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelés első pillanatától kezdve a Duna–Tisza közti hátszorból fenyegették a kuruc csapatokat, ezért a fejedelem 1704. június 29-e és augusztus 13-a között hadjáratot folytatott ellenük, melynek során gyors szekerekkel eljutottak egészen Titelig, a harcban felégetve a bácsi várat is. Bél Mátyás már idézett megyetörténetében 1735-ben erről így számolt be: „Főként a Rákóczi-háború idején, amikor a császári pártot kiváló hűséggel védelmező rácok miatt a mi Bácsunk minden lehető bajt kénytelen volt elviselni (...), egyszer felégették, többször elpusztították.” A szabadságharc nyolc éve alatti szembenállás, a kölcsönös öldöklések a magyar–szerb viszony évszázadokra szóló, tartós romlásához vezetett. A meg-megújuló öldöklések, a háborúk sorozata azt eredményezte, hogy kétszáz év múltán a szerbek a befogadó állam területével együtt a megalakult délszláv államhoz csatlakoztak.

Kalapis Zoltán a Rákóczi-szabadságharc délvidéki eseményeit kutatva kénytelen volt rámutatni a források hiányára. Észreveszi, hogy a helyi szerzők, akik-től pedig a legtöbb információt remélte, nem foglalkoztak kellő alaposással II. Rákóczi Ferenc bácskai hadjáratával – amit történetírásuk folyton megisméltendő hibájának tekintett. Ilyen tekintetben egyként marasztalta el Dudás Gyula *A Tisza–Duna-köz története II. Rákóczi Ferenc korában* (1889), és Lőrinc Péter *A kuruckor* (1947) című munkáját, biztosabb támpontot Szentkláray Jenő *Száz év Délmagyarország újabb történetéből* (1882) című munkája és Benda Kálmán egy meg nem nevezett tanulmánya nyújtott a számára. A *Rákóczi és a szerbek* című tanulmányának megírása esztendejében, 2003-ban jelent meg Markó Árpád *II. Rákóczi Ferenc csatái* című monográfiája, s ha a kötet megfordult Kalapis Zoltán kezében, szomorúan tapasztalhatta, hogy abban sem a délvidéki hadjáratáról, sem Bács várának ostromáról nem esik szó. Mi több, Bács a névmutatóban sem szerepel – a magyarországi történetírás számára nem létezik.³³

Az ellenségeskedés történelmünk évszázadai során hol zsarátnokként izzott – s hevülésével tette elviselhetetlenné a mindennapi életet –, vagy maga körül mindent felégetve lángolt, s pusztított életet, vagyont, házat és hazát egyaránt. Az 1848–1849-es szabadságharc első nemzetiségi összecsapása során, az 1848. július 11-én lezajlott verseci csatában Kossuth hadainak a nagy létszámú szerbiai szabadcsapatok seregeivel kellett megküzdenie. „Tulajdonképpen nem kellemes dolog így verekedni – mondta Herczeg Ferenc egyik regényhőse. – Háromszoros túlerővel állunk szemben, a hátunk mögött pedig kétezer verseci

³³ Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái*; Budapest – Nap Kiadó, 2003, 357 p.

szerb csikorgatja a fogát.”³⁴ Kalapis Zoltán rámutatott, „hogy az 1848 nyarán zajló összeütközés már nem egyszerűen a magyarok és szerbek között dúló polgárháború, hanem szabályos külső beavatkozás is: egy ország szuverenitása elleni durva támadás. A szerviánok a magasztos nemzeti célokat hangoztatva szivárogtak be Magyarországra területére, de végül is fosztogatásaikról és kegyetlenkedéseikről váltak hírhedtté”.³⁵ Ekkor már lezajlott Kossuth és a szerbek deputációja közötti sikertelen megegyezési kísérlet, amit a magyar történetírás végzetesnek egyszer mind tragikus politikai melléfogásnak tekintett – és tekint ma is³⁶ –, holott Kossuth Lajos 1848-ban azt próbálta megakadályozni, ami 1918-ban mégis oly brutálisan bekövetkezett. Ennek kapcsán Kalapis Zoltán délvidéki sorskérdéseink egyik leglényegesebbjét érintette, amikor így fogalmazott: „Az egyik legnagyobb kérdés az, hogy célravezető-e megtagadni másoktól azt, amit magunknak követelünk: az önálló nemzeti létre való jogot. Persze, az elmúlt nyolcvan év alatt ez az ellenkező előjellel sem történt meg: a kisebbségi sorsba süllyedt magyarság sem kapta meg azokat a jogosultságokat, illetékességeket, amelyeket annak idején a szerbség olyan nagy hévvel, fegyverrel a kézben megkövetelt magának.”³⁷

És az évszázadok során a tűz emésztette el az aracsi Pusztatemplomot, a titeli káptalan épületét, kétszer felégették Kecskemétet és Pécsét, a tűz marta léka lett Temerin, Szenttamás, Versec és a települések hosszú sora, volt véres Gyertyaszentelő Zentán, volt öldöklés Kanizsán, s egy kései halottak napján az egész Délvidéken. Volt kivégzés és megcsonkítás, voltak tömegsírok és munkatáborok, gettók és internálások – és tart az örökös száműzetés, ami a rohamosan apadó közösség egészére mondatott ki.

AZ ÉLETRAJZI KALAUZ

Kalapis Zoltán huszonegy megjelent kötetében – közel 4200 oldalon –, megszámlálhatatlan újságcikkben és tanulmányban dolgozta fel „lentségi” történetünk egy egész évezredét. Hatalmas teljesítmény egy olyan területen, ahol

³⁴ Herczeg Ferenc: *A hét sváb*; Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1936, 70. p. – A történelmi helyzetet egy másik regényhős a „vad külsejű szerviánus sereg” láttán, melyet Tadić haramiavezér csődített át a Dunán, így foglalta össze a történelmi helyzetet: „Már-már azt hitték, hogy az utolsó török hordával együtt a Kelet is örökre kivonult a Bánságból, de most íme visszajött megint Belgrád felől, aranytól csillogó ruhában, mocsos testtel és vérszomjas lélekkel.” – Uo.; 55. p.

³⁵ Kalapis Zoltán: *Nemzetiségi összecsapások az Alvidéken* (2002); In: *Az Alvidék évszázadai*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 150. p.

³⁶ Kossuth Lajost ebben a tekintetben a legtisztességesebben a szentendrei születésű Jakov Ignjatović védte meg Szerb rapszódia című kortörténeti memoárkötetében; *Szerb rapszódia*; Budapest – Európa Könyvkiadó, 1973, 73–78. p.

³⁷ Uo.; 145. p.

a történetírás hagyománya a XX. század elején – a történetírók nagy nemzedékének az eltűnésével – megszakadt, s ahol a feledésnek immár évszázados intézményei működnek. Kalapis Zoltán történetírói tevékenységével arra hívta fel a figyelmet: van mire emlékeznünk. Géza fejedelemtől és Szent Istvántól a tegnapi halottainkig százezrek és milliók váltak méltóvá arra, hogy megőrizzük emléküket, mert ez a mi történelmünk. Közülük ezret név szerint is felsorolt.

„Ősöket, alapköveket kerestem, az önmagunkkal való azonosulás lehetőségeit, tényeit igyekeztem feltárni” – nyilatkozta újságírói kérdésre 2001 decemberében, amikor nyomdába került háromkötetes *Életrajzi kalauzán*ak kézirata. Tizenöt év megfeszített munka eredményéről szólt akkor, s ha végigtekintünk tanulmányainak kronológiai sorrendjén, azt látjuk, a szerző valamikor az 1980-as évek közepén, *Az utolsó tiszai komp* (1983), az *Öt régi torontáli vízimérnök* (1985) című tanulmányainak születésekor fedezte fel az életrajzok jelentőségét, akkortájt, amikor a *Régi bácskai és bánáti utazók* (1987) és a *Festők nyomában* (1990) című kötetekben szereplő portrék is készülhettek. Az történhetett, hogy amikor Kalapis Zoltán egyedül maradt a tájjal, a szeretett Bánáttal, újságírói ösztönétől vezérelve rájött arra, hogy annak lényegét, a bánátság – a bácskaiáság, a lentség, az alvidékiség – eredeti tartalmát, történetiségének összetett mivoltát a táj emberében, lakóinak életében, az itt kiteljesedett, vagy ösztönzést innen merítő életművekben lelheti meg. Ekkor került érdeklődésének homlokterébe az *Életmű*, amely egyszerre szólt korról és egyénről, tájról és történelemről.

A *Régi bácskai és bánáti utazók* (1987) című kötetében olyan világjárókra emlékezett a szerző, akik a távolságoktól idegenkedő délvidéki lélekkel elmentében messzi tájakra utaztak. Voltak, akiket a kalandvágy hajtott egzotikus vidékekre – ilyen volt Latinovich Géza, Vojnits Oszkár és Tallián Emil –, voltak, akiket a világ csodái vonzottak – közéjük tartozott Jámbor Pál, Milkó Izidor, Vértesi Károly, Szentkláray Jenő és Damaszkín Arzén – másokat a tanulás vágya, az ismeretszerzés hajtott ismeretlen vidékekre – Boleszny Antal, Alvinczy Sándor, Scossa Dezső, Magyar László, Haraszthy Ágoston, Milleker Rezső és Kovács Pál a világról szerzett ismereteik bővülését várták az utazástól. Mindannyiuk közös vonása, hogy útirajz, élménybeszámoló vagy tudományos értekezés formájában írásba foglalták a tapasztaltakat. Mindegyik ma is érdekesítő olvasmány. Kalapis Zoltán, aki műveiket felkutatta és életrajzukat (életútjukat) megírta, könyvéhez írt előszavában szerényebben fogalmazott: „Szégyenkezésre nincs azonban különösebb okunk: túlnyomórészt a kor színvonalán állnak. Sőt, számunkra többletet is hoztak: a »hagyománytalan« Bánát és Bácska, lám, a szellemi tevékenységnek egy ilyen szűk, egészen sajátosság területén is »ontja« a műveket, a neveket. Még egy ilyen úttörőnek mondható válogatásnak is, mint amilyen gyűjteményünk, előzménye van: a becskerekai Pleitz-ház adta ki 1892-ben Szamota István *Régi magyar utazók Európában*

1533–1770 című könyvét.”³⁸ A történetíró azonban ennél is tovább lépett, a műveknek értékükön túl társadalom-történeti jelentőségét is az érdeklődés középpontjába helyezte, amikor rámutatott: „Korábról, a gyalogos, lovas és tengelyes világból, a kutatás eddig nem tárt fel ilyen jellegű műveket – ezen a tájon a XVI. század derekától egészen a XIX. század elejéig zord idők jártak –, a levéltárakból nem kerültek elő kéziratos útleírások, külszázgról szóló diplomáciai jelentések vagy akár peregrinációs levelek... A reformkor, az ipari forradalom embereinek megnyilatkozásai ezek a könyvek, a polgárosodás eszmevilágából fakadtak, persze az itteni fejlődés sajátosság jegyeivel ellátva, amit némiképp szerzőink szociális eredete, a társadalomban elfoglalt helye is mintha tükrözne.”

A kritika érezhetően nem tudott mit kezdeni ezzel a könyvvel. „Megbecsülendő” olvasmánynak minősítette, de erősen vitatta az útirajzok szerzőinek bácskaiságát és bánáti kötődéseik jelentőségét³⁹, mintha az állami hovatartozás bármit is változtatott volna műveik kultúrtörténeti értékén. Egy másik méltatás a Kalapis által írt életrajzok alapján rámutatott: „legtöbbjük élete a tudatosan vállalt, de nem teljesedett, torzóban maradt sorsok példázata”.⁴⁰ A méltatások azonban többnyire megragadnak azon a szinten, hogy kijelentik: a könyv művelődéstörténeti körökben joggal tart számot az érdeklődésre.⁴¹ Azt minden esetre érdemes lett volna meglátni, hogy a vidékünkhez ilyen vagy olyan formában kötődő XIX. századi utazók világjáró igénye a maga korában nemzeti jelenség volt, többségük a kor társadalmi kihívásainak eleget téve – mások pedig a politikai kényszerek hatására – kötöttek útilaput a talpukra. Életútjuk – ha egyebet nem is – azt mindenképpen bebizonyította, hogy szorosan kötődtek a korhoz, amely előtt egyszerre megnyílt a nagyvilág, hogy a kor szelleme a jelentős kihívásokat elhozta a lenti vidékekre is, és földbirtokos, író, történész, akadémikus, lelkész, gyakorló pedagógus, útirajzíró ügyvéd, földrajztudós egyetemi tanár és műszaki értelmiségi a társadalom eleven vérkeringésének részeként indult világjáró útjára.

Kegyesebb volt a kritikai értékelés a *Festők nyomában* (1990) című kötete méltatásakor. Megjelenésekor a Magyar Szó újságírója megállapította: „Teljesen elfelejtett vagy ismeretlen szerzők bukkannak elő az idők homályából, bizonyítván, hogy a sokszor hangsúlyozott hagyománytalanságunkról és gyökértelenségünkről szóló elméleteink alapos revideálásra szorulnak.”⁴² Bela Duranci viszont már a művelődéstörténész indítékainak forrásánál járt, amikor értő méltatásában kiemelte: „Kalapis szerényen a riporter meghatározás mögé bújva sokoldalú aktivitást [tevékenységet – M. F.] végez: levéltáros, történész és

³⁸ Kalapis Zoltán: *Régi bácskai és bánáti utazók*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1987, 6. p.

³⁹ Vajda Gábor: *Határtalanok*; 7 Nap, 1991. február 22., 23. p.

⁴⁰ H.[armat] B.[éla]: *Régi bácskai és bánáti utazók*; Heti Híradó, 1988. november 19., 3. p.

⁴¹ Péter László: *Régi bácskai és bánáti utazók*; Élet és Irodalom; 1988. január 15., 8. p.

⁴² tt. [Túri Tibor]: *Lappangó értékek tudatosítása*; Magyar Szó, 1990. május 9., 9. p.

fáradhatatlan utazó egy személyben, mestere a mozaikkockák összeválogatásának, a ködös sejtések megvilágításának. Ami a legjobban érdekli, az az utóélet: a túlélés a durva mellőzés rétegei alatt, a váratlan fölfedezés villámfénye és talán leginkább a közlés öröme, az igazságtalanul mellőzött személyek és elkalódott értékek újbóli »felfedezésének« a tudata.⁴³ A festők életének, vagy életük egy-egy eseményének a feltárása, értelmezése és értékelése során teljesen felesleges lenne arról értekezni, hogy Melgh Gábor, Vidéky Károly, Than Mór, Szentgyörgyi István, Kálmán Péter vagy Munkácsy Mihály milyen mértékben volt bácskai vagy bánáti. Esetükben sokkal inkább arról volt szó, hogy életükben meghatározó szerepet játszottak a lenti tájakon szerzett élmények; vagy világgépüket, vagy festői látásukat, vagy alkotói magatartásukat befolyásolta az indulás, a visszatérés, vagy az ideiglenes ittlét (magán)történeti epizódja. Az a felismerés pedig, hogy Juhász Árpád, Pechán József, Pechán Béla és Sáfrány Imre életében és művészetében mekkora szerepet játszott a szülőföld-élmény, nos, az nem utolsó sorban Kalapis Zoltán kutatásainak köszönhetően vált ismertté. „A megalapozatlan hálaénekek, töredékes és haszontalan emlékek, gyanús följegyzések és ködös utalások tömkelegében kutatva Kalapis »föllebbenti« a titokról a leplet, érdekes olvasmánnyá formálja az adatokat, és utat mutat a további kutatásoknak. Írásaiból a feladathoz való lelkiismeretes viszonyulásba vetett hite sugárzik” – olvasható Bela Duranci méltatásában.

Fontos könyvnek tekintette Kalapis Zoltán munkáját Herceg János is, mert olyan bácskai és bánáti festőművészeknek eredt a nyomába, „akiket egyrészt elfelejtettünk, másrészt még mindig nem mondtunk el mindent róluk”. A festői életrajzokat oknyomozói igyekezettel írt, kort és társadalmi viszonyokat feltáró írásoknak nevezi, miközben a szerző „csak úgy mellékesen arról is szót ejt, hogy mi minden volt ebben a gabonában gazdag déli Provence-ban, amelyről főleg lókupecek és disznókereskedők vittek hírt a világba”. Kalapis legnagyobb erényének ő is azt tartja, hogy nem „száraz faktográfiát ír”, hanem színes kor- és környezetrajzot készít alakjai köré, de közben soha nem adja fel a történelmi hűség elvét. Ezért nevezte őt „az anyagával fölényesen bánni tudó européer”-nek, aki tárgyilagosságával válik meggyőzővé.⁴⁴

Kalapis Zoltán a *Festők nyomában* című kötete kapcsán először vallott a művelődéstörténetész kutatói indítékairól. Kellő megrendültséggel tapasztalta, hogy az akkori „jugoszláviai magyar művészeket” sehol sem tartják számon. Nevükről, létezésükről az akkor forgalomban lévő lexikonokban és művésztörténeti kézikönyvekben a Jugoszlávia művészete címszó alatt sem történik említés – amiből a világ számára az következik, hogy nincs is jugoszláviai magyar művészet. Hogy nincs is magyar művészet ezen a tájékán a glóbusznak.

⁴³ Bela Duranci: *Hasznos adatfeltáró aprómunka*; Híd, 1990. szeptember, 958. p.

⁴⁴ Herceg János: *Művésztörténeti tabló*; Üzenet, 1990. november, 905–906. p.

S ahogyan egy évtizeddel korábban a *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* (1980) című kötete megírásakor a magyar mesemondók és balladaalkotók nyomába eredt, hogy a délvidéki magyar ember alkotó-teremtő képességének jelenlétéről adjon számot, úgy indult most felfedezői útra a festőink esetében is. „Több, mint tíz évig jártam a régi festők nyomában – vallott indítékairól a szerző. – Felkutattam a becsei Than Mór bácskai emlékeit, részleteztem a verseci Melegh Gábor alig ismert életművét, életrajzát, áttekintettem a kúlai Jokoby Károly utolsó éveit, ébresztettem a zombori Juhász Árpád emlékét, az újvidéki Vidéky, a begaszentgyörgyi Szentgyörgyi és a zsablyai Kálmán Péter indulásáról gyűjtöttem mozaikkockákat, de feldolgoztam Munkácsy és Székely Bertalan, László Fülöp és Moholy-Nagy László vidékünkön való tartózkodásának egy-egy epizódját, s írtam Csók István, Czóbel Béla és Nagy István egy-egy művének itteni sorsáról.”⁴⁵ És egy remek kötetel bizonyította, hogy a vidékünkön mindig is voltak festők és képzőművészeti alkotók, hogy volt képzőművészeti élet, hogy voltak sikeres, vagy kevésbé sikeres művészek, akik vagy létrehozták a saját életművüket, vagy törekvésük torzóban maradt. „Az élet, így mondják, csupa elszalasztott alkalom” – fogalmazott sejtelmesen a szerző, ami talán a történelemre is érvényes. A festők portréját és életrajzát Kalapis Zoltán, művelődéstörténetünk lelkes kutatója készítette, ám mellőzöttségünk okainak társadalmi (és politikai) alapjaira Kalapis Zoltán az újságíró hívta fel a figyelmet: „a jugoszláviai magyar galéria megalapítása nélkül nem lehet, vagy csak nagyon nehezen lehet eleget tenni azoknak a közvetlen és távlati feladatoknak, amelyek »külön érdekként, sajátságos igényként« jelentkeztek a kisebbségi életben. Egy ilyen specializált képzőművészeti központ nap mint nap tudatosíthatná azt a nyilvánvaló tényt – az országban és a külföldön egyaránt –, hogy jugoszláviai magyar festészet volt és van, értékei számottevőek”. Mint ahogyan az igényeknek megfelelő egyéb magyar intézmények is közvetlenül bizonyítanak magyarságunk alkotó erejét, jelenlétét és közösségteremtő törekvését.⁴⁶

Pedig a történeti jelenlétünk a művészetek terén is folyamatos. Melegh Gábor művészetét méltatva Kalapis Zoltán felhívta rá a figyelmet: 1790 és 1820 között több mint 50 festő látogatta a bécsi akadémiát a történelmi Magyarország

⁴⁵ Kalapis Zoltán: *A valódi és a képzeletbeli*; Híd, 1990. február, 219. p.

⁴⁶ Meglepő módon csak *Az Alvidék évszázadai* (2006) című posztumusz kötetébe kapott helyet Kalapis Zoltán *Aquilai János és ismeretlen segédje* című, 1978-ban készült tanulmánya, amely a bántornyai Szent László-legendát meglevevénítő freskőegyüttes alkotójával foglalkozott. A szerző részletesen kibontja a XIV. században még eleven, Salamon királyhoz fűződő mondakör elemeit, majd megjegyzi: az, „hogy a Bántornyán ábrázolt jelenet az elveszett eposznak egyik fejezete vagy éppen csattanója volt, azt ma már nem lehet tudni. A faliképek alapján ítélve csak az látszik bizonyosnak, hogy a festő a mondvilág és a krónikás hagyomány alapos ismerője lehetett, egyébként nem alkothatta volna meg a László-legendát és a Salamon-monda legteljesebb képőtvözetét.” – *Az Alvidék évszázadai*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 94. p.

területéről. A mi tájainkról, a határőrvidékről meg a kincstár által fejlesztett Temesi Bánságból mindössze hárman jutottak el Bécsbe, közöttük a verseci születésű festőművész is. Életműve már ezért is „fontos előzménye a jugoszláviai magyar képzőművészetnek. Ezt a hagyományt jobban megismerni, feltárni és birtokba venni alapvető teendőink közé tartozik, annál inkább, mert helyettünk ezt más aligha végezheti el”.⁴⁷

Nem volt tehát előzmények nélküli – ha a 2001-ben megjelent, nem kevesebb, mint húsz jeles személyről írt tanulmányait tartalmazó *Lentségi arcképcsarnok* című kötetét is figyelembe vesszük, akkor háromszorosan sem tekinthető annak – a Forum gondozásában 2002-ben megjelent *Életrajzi kalauz* első kötete, melyet 2003-ban követett a második és a harmadik része is. A nem kevesebb, mint ezer, az egykori Magyarország déli területeihez, a volt Jugoszláviához, majd annak széthullását követően Szerbiához, Horvátországhoz, Szlovéniához és Bosznia-Hercegovinához tartozó területhez élete során valamilyen formában kötődő személy életrajzát feldolgozó lexikon művelődéstörténetünk eddigéig legnagyobb vállalkozása – olyan alapmű, amely keretbe foglalja a délvidéki magyarság évezrednyi történetét.

Az *Életrajzi kalauz* köteteiben Kalapis Zoltán – a művelődés- és gazdaságtörténeti folyamatok eseményeinek bemutatása után most a teremtő embert állította a figyelem középpontjába – újraírta vidékünk történelmi évszázadainak eseményeit: a háborúk, forradalmak, fölkelések, zendülések, menekülések és nagy vándorlások, az ismétlődő honfoglalások, a letelepülések és építkezések eseményeit – az intézményalapító és kultúrateremtő nagy egyéniségek élettörténetében. Legjobb tudása szerint mindenkit számba vett, aki bármilyen formában részese volt, vagy szerepet vállalt a déli peremvidéki magyarság sorsának alakításában. Mindenkinek jutott hely e panoptikumban, akár itt született, akár ide sodorta a sorsa, akár innen vitte a végzete messzibb vidékekre, akár életének kisebb-nagyobb szakasza kötődött e tájhoz. Akinek keze nyomát vagy gondolatait őrzi a vidék, az bizonyos értelemben délvidékiek tekinthető. A szerző bevallottan munkája során Szeli István bátorító szavait tekintette útmutatónak, aki egykor így fogalmazott: „Egy készülő, önmaga megteremtésére vállalkozó kultúra nem mondhat le egyetlen összetevőjéről sem (...), hogy egy közösség kulturális képe megalkotott legyen, a kimagasló csúcsokon kívül a szelidebb lankákat is be kell illeszteni a képbe.” A lexikonkészítő történetíró nem csak beillesztette őket az „összképbe”, hanem általuk rajzolta meg a magyar nemzet déli területeinek kultúrtörténetét, mi több: a történelmét is.

Mert Kalapis Zoltán úttörő szerepet játszott abban is, hogy a modern kori országhatárok által szabott korlátok figyelembe nem vételével visszahozza a

⁴⁷ Kalapis Zoltán: *Melegh Gábor verseci műterme 1823-ban* (1986); In: *Festők nyomában; Újvidék* – Forum Könyvkiadó, 1990, 25. p.

magyar nemzeti történetírás integritásának az igényét, a nemzetben gondolkodó magatartás újrafogalmazásának és újraalkotásának a szándékát. A XX. századi magyar lexikonok és a történetírás számon tartott művei kizárólagosan és kirekesztő módon országhatárokon gondolkodtak, látókörük megakadt és megtört a trianoni határoknál. Ami ezen kívülmaradt, az századunk hivatalos Magyarországára számára nem létezett. Ezzel nemcsak a nemzeti történelmünk vált mozaikszerűvé, töredezetté és fénytelené, de akik ezt vállalták és művelték, azok magyarságtudata is gyarmati jelleget öltött. A budapesti gondolat soha nem volt szánalmasabb, esendőbb, gyámoltalanabb és nevetségesebb, mint amikor az erdélyi, a felvidéki, vagy az alvidéki – ezen belül a bácskai, a bánási, a szlavóniai, a drávaszögi, a dalmát, a fiumei, a muravidéki, a középkori végvári, vagy a határőrvidéki magyar kultúrórökség nélkül kísérelte meg létrehozni, megalkotni a maga kanonizált magyarságképét. Kalapis Zoltán az első volt azok sorában – az erdélyi Egyed Ákos és Benkő Samu, és a felvidéki Turczel Lajos és a nyomába lépő Koncsol László ugyancsak ekkoriban kiteljesedő történetírói munkája mellett –, akik az 1980-as évek elejétől kilombosodó történetírói és művelődéstörténeti tevékenységük során egyszerűen visszahozták a nemzetben való gondolkodás igényét és bátorságát. E bátorság lényegét Szeli István a *Betűk és képek* című kötet méltatásakor foglalta össze a legtalálóbban. Így fogalmazott: Kalapis Zoltán „előadásában teljesen feloldódik a hasonló témákkal foglalkozó kisebbségi közírók gyakori merevgörccse: magától értetődő természetességgel, minden feszítettség, aggályos óvatosság nélkül beszél országhatárokról, rezsimekről, kormányzati rendszerekről, államformákról és uralkodó eszmék változásáról, mintegy az emberi kultúra esszenciális tartalmainak az integritását, az élet profán és otromba dolgaitól való függetlenségét hangsúlyozva”. S nyomban hozzáteszi, a Kalapis-tanulmányok egyedülállóak abban, hogy „érzelmi-hangulati töltésük meghitt és bensőséges szálakkal kötik olvasójukat a bácskai-bánási televényhez, a maradék s egyetlen reális hazához”.⁴⁸

Az *Életrajzi kalauz* három kötete déli peremvidékiségünk vállalásának nagy példamutatása, amelyben együtt jelennek meg az életművek létrejöttének a történelemben ágyazott folyamatai (az egyéni sorsok), a tájtörténeti, a művelődés- és helytörténeti tények sokaságával, az intézménytörténeti, a helységnévtani, az egyház- és hadtörténeti, a gazdaságföldrajzi adatok tengernyi elfeledett s most újra felfedezett adataival, melyeket a családtörténeti genealógiától a gazdaságtörténetig, a magyar királyi törvényalkotástól az osztrák birodalompolitika rejtelmes útvesztőinek szövevényéig az ismereteknek olyan elképesztő gazdagsága tesz módfelett színessé, melyet a történetírás művelői csak kivételes esetben tudtak megmutatni.

⁴⁸ Szeli István: *Kiszolgáltatott kultúra*; In: *A peremkultúra élettana*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémiai Kiadó, 1993, 266. és 267. p.

KRITIKAI VÉLEMÉNYEK KALAPIS ZOLTÁN MŰVEIRŐL

Kalapis Zoltán első könyveit kellő tartózkodással fogadta a kritika. Méltatói óvatosak voltak, az 1970-es évek végén népismereti és szociográfiai tanulmányokkal lépni az olvasók elé – kockázatos vállalkozás volt. Kovács Teréz ifjú szociológusként az Új Symposion című folyóiratban a magyar egyetemi hallgatók körében végzett szociológiai felméréseinek eredményeit tette közzé, mire a kiadói tanács hosszan elhúzódó vizsgálatot indított a lap ellen. 1973-ban a Forum Könyvkiadó Hagyományaink sorozatában megjelent *Szlavóniai hétköznapok* című kötet csak körülményesen, hosszas mérlegelést követően kerülhetett korlátozott számban az olvasók kezébe. A hatalom szemében minden érdeklődés gyanús volt, amelynek célja nem a párt által hirdetett „igazság” megismerése volt.

Valószínűleg észlelte a tartózkodást maga Kalpis Zoltán is, mert *Bánát könyve* és *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* című kötetének megjelenését követően a 7 Nap című hetilapnak adott interjújában szinte sügött a dokumentumriportjait, folytatásos tárcáit és riportsorozatait olvasó fanyalgó véleményformálónak és az óvatos hallgatónak; mintha a visszhangtalanságot igyekezett volna megtörni, amikor így fogalmazott: „...népem önismertet, osztályom tudatvilágát szerettem volna valamiképpen gazdagítani, újabb és újabb tényekkel igazolni, hogy mindenütt vannak értékeink, de hagyományunk sok esetben feltáratlan”.⁴⁹ Az óvatosságra jellemző, hogy Bori Imre is – aki elsőnek ismerte fel Kalapis Zoltán szociográfiai, majd művelődéstörténeti kutatásainak jelentőségét – csak a *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* című kéziratról írt recenziójában volt határozott és egyértelmű, amikor rámutatott: „ez a munka messze meghaladja a szerző maga elé tűzött úgynevezett riporter célját, meghaladja a népismereti írások iránt táplált igények jó részét is. Ha megjelenik, elsősorban a hazai magyar tudományosságnak (művelődéstörténet, folklórisztika, nyelvészet) lesz hasznára. A szerzőt ugyan nem vezették tudományos ambíciók, ő mindvégig őrizni igyekszik a riporter magatartást, feltárt tényanyaga azonban tudományos hasznosításra csábít, és kétségtelennek tartom, hogy Kalapis Zoltán »tényei« szervesen beépülnek majd ismeretvilágunkba. Gondolok itt elsősorban a helyi balladák keletkezéséről szóló írásaira, amelyeket a jövőben meg nem kerülheti, aki a ballada keletkezésének és életének, formálódásának a kérdésével foglalkozik...”⁵⁰ Hasonló határozottságot a Kalapis-könyvekről megjelentetett írásaiban nem találunk.

Csak első olvasatra tűnik meghökkentőnek az a lektori vélemény, amelyet 1978. november 20-án a Kádár-rendszer hivatali embere vetett papírra, ami-

⁴⁹ Szűcs Imre: *Az önismeret szolgálatában*; 7 Nap, 1981. október 31.

⁵⁰ Kalapis Zoltán a kéziratban maradt recenziói véleményt Bori Imre halála alkalmából írt méltatásában idézte. – Kalapis Zoltán: *A látó és az eligazító*; Hid, 2004. július, 862. p.

kor afféle revizorként a *Bánát könyvének* magyarországi terjesztését latolgatta: „... a könyv magyarországi terjesztése nem problémamentes – olvasható a vélemény kései megjelenésekor. – Problémafelvetése nálunk szokatlan... Az általános jugoszláviai helyzet elemzésére még jelzésszerűen is csak alig vállalkozik a szerző, így óhatatlanul – negatívumaival – sötétebb képet festhet a szomszédos ország viszonyairól, mint amilyenek azok a valóságban (bár, természetesen, ezt elbírálni nem vagyok hivatott, nem is vállalkozom rá). Nem vagyok benne biztos, hogy e könyv fogadtatása nálunk az írói szándéknak megfelelő volna-e... E könyv elsősorban szociológusok, pártmunkások, történészek és újságírók számára lehetne mégis tanulságos. Mellette szól viszont – vagyis az átvétel mellett –, hogy hiteles történelmi dokumentumként fogadható el, magyarlakta területek lakosságának mai életviszonyairól ad számot. Átvételét tehát alacsony példányszámban javaslom.”⁵¹ Elképesztő, hogy a magyarországi hivatalos körök mennyire aggódtak Jugoszlávia jóhíréért és a jugoszláviai magyarság helyzetének helyes értékeléséért. Kalapis Zoltán könyveinek magyarországi fogadtatására korábban az óvatosság, az 1990-es évek elejétől pedig a közöny és az elhallgatás volt a jellemző.

Szép és ritka kivétel ez alól Péter Lászlónak a *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok* című könyvről a szabadkai Üzenetben megjelent elemző írása, melyben igen nagyra értékelte Kalapis Zoltán néprajzi kutatásait. Kiemelte: „A szerző alapos, tudományosnak minősíthető utánjárással lát egy-egy föladatahoz. Tanulmányozza az eddigi helyismereti irodalmat, a korabeli újságokat, levéltári anyagokat, majd a helyszínen földéri a legjobb adatközlőket, szembesíti az emlékezetükben megőrzött közléseiket egymással is, az írott forrásokkal is. Mintaszerű, lelkiismeretes, gondos és fáradhatatlan.” Emellett stílusa is élvezetes, a tudományos hivatkozások helyett olvasmányos leírásokban részletezi az adatok eredetét. „Néprajzi irodalmunkban – mutatott rá Péter László – Tömörkény István, Györffy István, Kiss Lajos és Szűcs Sándor adott mintát erre a műfajra. Kalapis Zoltán, akár tudatosan, akár ezek ismerete nélkül, az ő nyomdokaikban jár.”⁵² A szegedi tudós elsőként mutatott rá Kalapis Zoltán később kiteljesedő életművének egyik lényegi vonására, arra, hogy ő ugyan a múltat nyomonzza, de egyetlen pillanatra sem feledkezik meg a jelenről – s ez minden egyes művében tetten érhető.

Műveit, véleményét és meglátásait rangjának és értékeinek megfelelő módon egyetlen történelmi műben Borsi-Kálmán Béla *Őt nemzedék, és ami előtte következik... – A temesvári levente-pőr 1919–1920* (2006) című könyvben idézi a szerző, aki ezzel Kalapis Zoltánt méltán emelte a hivatkozott szerzők rangjára. Az 1980-as évek magyarországi méltatásaiból egyetlen vélemény érdemel

⁵¹ Uo.; 861. p.

⁵² Péter László: *Tudósítások Temesköz népéletéről*; Üzenet, 1980. november, 636. p.

figyelmet: Botlik József a Somogy című folyóirat 1987. évi március–áprilisi kettős számban megjelent írásában Kalapis Zoltánt a szociográfiai riport kiváló mesterének tartja, akinek írásaiban a helyismeret és a tájtörténet – a munkásmozgalmi dokumentumokkal együtt – fontos szerepet kapnak. „Kalapis Zoltán már az első művével, a Bánát könyvével figyelemre méltót alkotott, hiszen egy olyan vidék történelem-ember-mélységeibe szállt, amely addig jőszerével ismeretlen volt. Nemcsak a jelent hozta felszínre: egy évszázadra nyúlik vissza a gyökerekhez, amikből napjaink valósága sarjad. – Majd tetszésének is hangot adva megjegyezte: – Kalapis talán legemlékezetesebb riportja a Tavasz a Deliblati homokpusztán” [című írása].⁵³ A történelem-ember-mélység összefüggés tanulságait kereste Káich Katalin a *Történelem a föld alatt* (1995) című kötetéről írt ismertetőjében, s Papp Dániel Tündérhona eljövételének lehetőségét látja abban, ha megeljük történelmünk föld alá költözésének okait.⁵⁴ Határozottabb véleményének adott hangot Vajda Gábor a kötetéről írt ismertetőjében, amikor kiemelte: Kalapis Zoltán „tudományos tényekkel szállt” szembe az uralkodó nemzet kultúrsovinizmusával és a „szerb régészek elvakultságával”, s olyan történelmi emlékek egykori meglétére hívta fel a figyelmet, amelyek emlékezete a délvidéki magyarság megroppant öntudatának az erősítésére szolgál.⁵⁵

A szerző a honismereti sorozatának harmadik kötete megjelenésekor ismét többet árult el a szándékáról, mint amennyit a könyvismertető és a méltatások e kötetekben felfedeztek. Az Új Magyarország című napilapnak adott nyilatkozatában mondta el: „... a művelődéstörténeti sorozatot is meg az Életrajzi kalauz is azonos források táplálják: művelődéstörténetünk egy-egy fejezetét próbálom feltérképezni, úgy is mondhatnám, előzetesként, mivelhogy ez nem egy ember dolga. Ezen a téren még mindig rengeteg a fehér folt, ezek mögött a hagyományok elfelejtett vagy alig ismert rétegei húzódnak meg, amelyeket a történelem széljárása betemetett. Valójában ezeket bányászgatom éveken át, nagy-nagy türelemmel és odaadással, ha szabad így mondanom. Persze nem világra szóló felfedezésekről van szó, hanem sok kisebb-nagyobb értékű tény feltárásáról, amelyek alapján jobban kirajzolódnak múltunk képei, s talán azonosságtudatunk elmélyítéséhez is hozzájárulnak. A tények, az események ugyanis azt mutatják, hogy a nemzedékek hosszú sora alkotott ezen a tájon, nem vagyunk gyökértelenek”.⁵⁶ Hogy önismeretünk erősödése a gyökértelenségünk téves tudatának – tévhitének – a felszámolását is eredményezheti, ezt Kalapis Zoltán

⁵³ Botlik József: *A Bácska és a Bánát krónikása*; Somogy, 1987. március–április, 52–53. p.

⁵⁴ Káich Katalin: *Kalapis Zoltán: Történelem a föld alatt, 948–1848*; Hungarológiai Közlemények, 1996, 1–2. szám, 139–141. p.

⁵⁵ Vajda Gábor: *Kalapis Zoltán: Történelem a föld alatt*; Szabad Hét Nap, 1996. augusztus 15., 9. p.

⁵⁶ B. A. [Bognár Antal]: *A történelem szélrózsája*; Új Magyarország, 1995. november 11.

könyveinek egyetlen méltatója sem fogalmazta meg, pedig minden egyes kötete egy-egy felkiáltás, egy-egy bátorító üzenet volt.

Vagy majdnem senki. Mert Szeli István a *Betűk és képek* (1992) megjelenésekor írt, tanulmányának is beillő méltatásában Kalapis Zoltán művelődéstörténeti kutatásai jelentőségének átfogó értékelését adta. Írásában kifejtette: a második világháború után, a kommunista ideológia egyeduralkodása alatt a kelet-európai „társadalmi fejlődés (visszafejlődés?)” sajátsága folytán a történetírás is a szektás egyoldalúság hibájába esett, elfogadta, hogy a történelem a gazdasági erőforrások feletti hatalomgyakorlásnak az osztályharc keretein belül megjelenő érdekütközések eseménysorozata, amelyen belül sok egyéb mellett a művelődéstörténetnek sincs helye. „E szemlélet szerint a kultúra nem történelemformáló erő; szerepe a társadalom életében a gazdasági körülményektől és politikai igényektől kondicionáltan változik, így a jelenségeivel való foglalkozás nem tehet eleget a tudomány iránti elvárásoknak. Érthető tehát, hogy a fogalom – a művelődéstudomány – ily módon redukált jelenségtartalmaiból kivesszék a szellemi komponensek, egy közösség lelkiségével, élet- és magatartásformáival összefüggő tényezők – a szokásvilág, észjárás, hagyományok, gondolkodásforma, a népszellem sajátságai stb. – kutatásának, feldolgozásának, publikálásának az igényei.”⁵⁷ Ezért lesz sokszorosan is nehéz helyzetben az a kutató, aki a déli peremvidék szellemi térségében a magyarság kultúrájának tartalmát, forrásait, mélységi tagoltságát, autochton vonásait, eszmei komponenseit, rétegeit, színvonalát és irányzatait eddigi feltárt s közkinccsé tett szellemi javak alapján akarja megismerni s értékeit megállapítani. A művelődéstörténeti felmérések és kutatások ugyanis eddigelé igen hézagos eredményeket hoztak, s ez az elhanyagoltság egyaránt vonatkozik a kultúránk örökölt anyagának és a közösség által alkotott értékeknek a számbavételére. A szépirodalmunk állapotára vonatkozó ismereteinken kívül szinte minden területen mulasztások s hiányosságok tapasztalhatók. Ez az állapot a csonka önismeretünk egyik, talán a legfőbb okozója, s Kalapis Zoltán kimagaslóan a legtöbbet tett a mulasztások pótlása érdekében. A *Betűk és képek* című kötet tanulmányainak szerzője szinte minden előzmény nélkül teremtett iskolát azzal, hogy „nem elégszik meg műveltségünk tényanyagának számbavételével, regisztrálásával és jelenségeinek leírásával, hanem a báziskutatáson túl kísérletet tesz azok értelmezésére. Nemzeti és társadalmi funkcióinak értékelésére”. Megállapítását Szeli István Kalapis Zoltánnak arra a felismerhető törekvésére alapozta, amely a könyv minden írását áthatja, nevezetesen: hogy képet alkosson e kulturális javakat létrehozó közösség szellemi individualitásáról, tudatosítsa a közösség lelkialkatának, észjárásának, mentalitásának a sajátságait. „Másképpen szólva, hogy a kulturális élet könyv-

⁵⁷ Szeli István: *Kiszolgáltatott kultúra*; In: *A peremkultúra élettana*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémiai Kiadó, 1993, 261–262. p.

ben bemutatott tárgya, jelensége vagy alanya több legyen önmagánál: genezise, életfolyamatai, létezésének értelme és törvényszerűségei is megvilágosodjanak az olvasó előtt.”⁵⁸

Hogy Kalapis Zoltán művelődéstörténeti kutatásai során egy egész intézmény munkáját vállalta magára – még ha azt nem helyettesítheti is –, Szeli István a *Lentségi arcképcsarnok* című kötetéről írt ismertetőjében értelmezte. „De hát mivel is szolgál rá Kalapis munkája a fenti minősítésre? Arra tehát, hogy eredményeit egy tudományos intézetével egyenlítsük ki? Mindenekelőtt azzal, hogy az előtte járó nemzedékek egyéni kutatásainak az eredményeit is összefoglalva sok kutató sok évtizedes (sőt évszázados) munkáját összegezve építi tovább rég kezdett művét, a »Lentség« műveltségének tágas csarnokát. Ez a csarnok pedig már most, az építkezés jelen szakaszában is sejteti az »építés« koncepciójának körvonalait, tág szemhatárát, műve arányainak gondos kiképzését. Azt, hogy szándékainak megfelelően könyve ne csupán véletlenül fennmaradt kulturális emlékek egyfajta gyűjtőhelye legyen, múltunk halomba hordott dokumentumainak amorf tömege, hanem szellemi létünk, gondolatvilágunk, tudományos, művészeti, kulturális és irodalmi életünk egyre fölismerhetőbb körvonalakkal kibontakozó képe.”⁵⁹ A délvidéki magyarság sajátos állapotáról, a politika szabta körülmények lényegéről árulkodik, hogy a XXI. század elején sincs olyan intézménye, amely vállalná történelmi múltunk, művelődéstörténeti hagyományaink értékeinek a feltárását, begyűjtését, értelmezését és közkinccsé tételét. Szeli István úgy véli, jogosan írta Hajnóczy József, II. József egykori Szerém vármegyei, vukovári alispánja, hogy a hatalom gyakorlói nyilvánvalóan „attól félnek, hogy a nép a szükséges műveltséghez jut és így (...) az igazságnak és az erénynek megfelelő politikai alkotmányt teremt magának”.⁶⁰ Az intézmények hiánya kisebbségi története során gyarmati feltételek közé taszította a délvidéki magyarságot, hiszen közösségi igényeit kezdetben sem megfogalmazni, sem a megfogalmazott igényeknek eleget tenni nem volt képes. Kulturális öröksége, értékei, tudományos teljesítményei, művészetének kincsei és emlékei mint egyféle „corpus alienum” nem épülhettek bele a többségi népek új államalakulatába, „amely – éppen azért, mert nem volt klasszikus nemzetállam – még önmaga kultúrájának mibenlétét, műveltségének koordinátáit sem volt képes megfogalmazni az adott keretek között”. Másrészt helyzeténél fogva a vajdasági kisebbség saját anyanemzetének a kultúrájával – a Senteleky meghatározta „kultúrmagyarsággal” – sem alkothatott organikus egészet. Ebből eredt, hogy fejlesztéséhez és gondozásához nélkülözhetetlenül szükséges önálló intézményei, instrumentumai, alkalmas és képzett művelői híján „nem voltak meg az alapfeltételek sem ahhoz, hogy akár

⁵⁸ Uo.; 260–261. p.

⁵⁹ Szeli István: *A Lentségi arcképcsarnok ürügyén*; Hid, 2001. november–december, 1339–1340. p.

⁶⁰ Uo.; 1343. p.

az értékek elsáncolásával is a kisebbségi magyarság megóvhatta volna kulturális örökségét a nagyfokú leépüléstől”. Ezen semmit nem változtatott a tény, hogy a második világháború után bizonyos mértékben „intézményesülhetett” a délvidéki magyar kultúra is, különösebb jelentősége nem volt, mert ezzel egy időben a vívmányokat a rezsim szinte teljes egészében az állami rangra emelt ideológia szolgálatába állította. „A kultúra világnézeti-eszmei-politikai funkcióinak erőltetésével tehát ismét háttérbe került annak humánus és nemzeti tartalma.”⁶¹ Ezért történhetett meg, hogy a művelődéstörténetünk elfeledett értékeinek felkutatása ma is egyéni kezdeményezés, szándék és kitartás kérdése.

Nehéz e tájon magyarnak maradni – fogalmazta meg egyik kései vallomásában a szerző. Túl sok a kísértés, és nagyon kevés az ellenálló-képesség. A háborúktól, forradalmaktól, felkelésektől és lázadásoktól, nagy futásoktól és üldözésektől terhes kétszáz év nem bizonyult elegendőnek a biztos otthontermeléshez, s amit a történelem nem hozott meg Magyarország déli peremvidékének, azt többszörösen megtagadta tőle az 1918-as változásokat követően. Saját őseiről írta Kalapis Zoltán, hogy a trianoni döntést követően „ott érte őket legjobban a környezet átfedő hatása, ahol a leggyengébbek voltak: magyarságukban, bolgárságukban. Azok az éltető nedvek, amelyek esetleg táplálhatták volna egyébként is hiányos történelmi, nemzeti és nyelvi tudatukat, már korábban egyszerűen máról holnapra elapadtak. Azt a kevéskét pedig, amit régebben vagy esetleg menet közben magukba szívtak, nem tudták sem megővni, sem átadni. (...) itt nálunk, ahol töredezik az anyanyelvi közeg, és foszladozik a természetes nemzeti határ, a magyarság elsősorban a választás és a vállalás kérdése. Itt is ugyan magyarnak születnek a csecsemők, de később csak azok válnak azzá, akik ezt valamilyen oknál fogva akarják, s ennek érdekében tesznek is valamit – önképzéssel, tájékozódással, ragaszkodással, az oly nélkülözhetetlen igénnyel. (...) meredek hegyként áll előttünk több kérdés is: kell-e egyáltalán valakinek ez a segítség, van-e reá nagyobb igény? Tulajdonképpen meg lehet-e fékezni az asszimilálódás törvényének bomlasztó hatását, van-e ellene orvosság, ki lehet-e fejleszteni a természetes immunitást?”⁶² Erre a kérdésre próbált meg teljes életművével válaszolni Kalapis Zoltán, miközben szembe előtt zajlott le a hagyományos világ felszámolása.⁶³

⁶¹ Szeli István: *Kiszolgáltatott kultúra*; In: *A peremkultúra élettana*; Uo.; 262–263. p.

⁶² Kalapis Zoltán: *Egyre vékonyodó cérnaszálon függünk...*; Híd, 1994. január–április, 54. és 56. p.

⁶³ A tóbiaiak sorsáról írt *Adventtől adventig – Egy észak-bácskai telepítvényes falu szokásrendje és hitvilága* (1989) című szociográfiai ihletésű tanulmányában fogalmazta meg a hagyományos közösségek felbomlásának tragédiáját: „Az is mintha igazolást nyert volna, hogy e kis közösség huszadik századi életében pont az a második világháborút követő néhány évtized volt a gyökeres fordulatok, az évhez, naphoz kötődő változások időszaka. Ekkor tört diribdarabra a zárkózottság, s vele együtt a hagyományos életrend.” – Kalapis Zoltán: *Élet, élet, csuda élet; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2005, 56. p.*

Csak az öntudat erősítésével lehet oly mértékben felvértezni a déli peremvidék erősen erodálódó magyarságát, hogy képes legyen a kezébe venni sorsa irányítását. Megtartó erejű intézményei – nemzeti programmal rendelkező általános és középiskolái, egyetemi karai és tanszékei, néprajzi, történeti kutatóintézetek – ma sincsenek, magyar nyelvű hírlapjai, színházai a létezés peremén egyensúlyoznak, közösségteremtő és érdekérvényesítő erejük szinte nincs is. A tulajdonától, javaitól 1920 után, majd 1945 után ismételtlen megfosztották a magyar közösséget, így ma már gazdasági befolyása nincs a térség jövőbeli sorsának alakításában, a magyar ember cselédként, bérmunkásként, napszámosként napi gondjainak kínzó terhe alatt próbál meg egyik napról a másikra létezni a szülőföldjén – kevés reménnyel. Mint az ösközösségi társadalmakban lenni szokott, számára is írástudó értelmiségének legkiválóbbjai kínálnak túlélési programokat, melyeket a közösséghez tartozók vagy elfogadnak, vagy nem. S ha el is fogadnának, ezek akkor is csupán egyéni stratégiák, közösségteremtő erőforrások sehol nem támogatják megmaradási küzdelmei során. A délvidéki magyar társadalom töredezettségének látványa arra csábítja „a táj krónikását, hogy a múlt szétszórt kockáiból, töredékeiből és emlékfoszlányaiból megkísérelje ennek az elmerült világnak, ha nem is valós, de egy lehetséges képének újratereztését” – fogalmazta meg Kalapis Zoltán írói-történetkutatói szándékát.⁶⁴ Ezért igyekezett összegyűjteni a múltból eredő minden értéket, amely népünk emlékezetéből annak a bizonyos nagy lukú rostának a dróthálóján az elmúlt századok során kihullott, a rostán, amelyen „mesterségesen tágitott nyílások is vannak”. Pedig maga is tudta, hogy olykor még emlékezni sem könnyű, korántsem kockázatmentes vállalkozás. Jobb róla nem beszélni – emlékeztetett a jeles történésznek, Thim Józsefnek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc tragikus következményei értékelésére adott válaszára. „A kisebbségi ember hajlik a hallgatásra, a megalkuvásra, megtanulta a leckét, s szinte belepusztul a nagy lojalításba, amely azonban a zavaros időkben mégis kevésnek bizonyul”⁶⁵ – vetette papírra meglátását Kalapis Zoltán. De az emlékezetnek hatalma van, s az emlékeknek hatalmas a megtartó ereje. A történelem ugyanis az emlékekben él, általuk van jelen a mindennapokban. Than Mór óbecsei emlékei után kutatva a hatalmas életmű szempontjából jelentéktelen emlékekre bukkant, jelentőségüket mégis kiemelte: „Mindenképpen megérdemli tehát, hogy szülőföldjén, esetleg e körön kívül is fellelhető emlékeit, festményeit számon tartsa a közvélemény, még akkor is, ha azok az életmű szempontjából másod-

⁶⁴ Kalapis Zoltán: *A monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse* (1996–97); In: *Búza, dohány, selyem*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1998, 77. p.

⁶⁵ Kalapis Zoltán: *Negyvennyolcas emlékeink* (1991); In: *Történelem a föld alatt*; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1995, 215. p.

lagosak, a művész megítélése szempontjából nem hoznak új mozzanatot. Helytörténeti jelentőségük ugyanis vitathatatlan, de hagyományaink, önismeretünk szempontjából sem lehetnek mellékeseek.”⁶⁶

(Vége)

Zoltán Kalapis and spiritual home-defence (VI.)

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region’s cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó’s “roaming reporter”, Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian “down region” (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history’s thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Keywords: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence

⁶⁶ Kalapis Zoltán: *Than Mór bácskai emlékei* (1982); In: *Festők nyomában; Újvidék – Forum Könyvkiadó*, 1990, 55. p.